

Юрків Ярослава Ігорівна

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедра соціальної педагогіки

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» м. Старобільськ, Україна
yurkiv.yara@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-9890-7855>

Луканов Дмитро Володимирович

аспірант

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» м. Старобільськ, Україна
a74639986@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7908-1047>

**ТРУДНОЩІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВРАЗЛИВИХ ВЕРСТВ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ДО НОВИХ УМОВ ЖИТТЯ**

Анотація. Актуальність проблеми, піднятої для обговорення авторами статті, спричинена труднощами соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя (віднесено дітей та людей похилого (літнього віку)). Мета статті – на основі аналізу наукової літератури, нормативно-правових документів, результатів соціологічних досліджень, окреслити труднощі адаптації дітей та людей похилого віку ВПО. Методи дослідження: аналіз і синтез наукової літератури та нормативно-правових документів, узагальнення, класифікація (для з'ясування ключових понять дослідження), систематизація, групування (для концептуалізації основних положень дослідження), теоретичне узагальнення (для формулювання підсумкових положень та висновків). Результати дослідження полягали у тому, що було з'ясовано, що в дітей ВПО найбільші труднощі адаптації полягають в: порушенні психоемоційного стану здоров'я; ускладненні процесу соціалізації та якості виховання. Труднощі адаптації людей похилого віку: соціальна пасивність пенсіонерів, втрата необхідних і бажаних контактів, незахищеність перед оточенням, як, загроза благополуччю та здоров'ю, підвищена підозрливості.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація; внутрішньо переміщені особи; вимушені мігранти; діти із родин вимушених переселенців; пенсіонери вимушені переселенці.

Вступ. Анексія Криму, події на сході України кардинально змінили політичну і соціальну ситуацію, сотні тисяч людей стали вимушеними мігрантами. Україна зіткнулась із інтенсивними міграційними потоками в умовах, коли її економічна база опинилася в кризовому стані. Вимушене переселення громадян внесло суттєві корективи в життя місцевих соціумів, змінило особистісні характеристики тих, хто був змушений переїхати до інших населених пунктів у пошуках спокійного життя і кращого майбутнього. Наявні наукові праці стосуються тільки окремих розділів соціального захисту внутрішньо переміщених осіб (далі ВПО). Більш розробленою є теорія соціальної політики перехідного періоду, але в ній, по суті, такі специфічні соціальні групи, як діти та люди похилого віку, не одержали належного місця, якого вони заслуговують, відповідно до гостроти соціально-політичної ситуації, що й обумовило вибір теми наукової статті «Труднощі соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз актуальних досліджень з проблеми вимушеної міграції доводить, що більшість існуючих досліджень стосуються виявлення базових потреб переселенців і наслідків військового конфлікту на населення в психологічному плані (А. Гриб, К. Левченко, Г. Кукуруза, Н. Лунченко, Н. Марута, Л. Шестопалова); особливості організації психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб (В. Волошина, І. Кирилюк, Ю. Ларіна, Ю. Луценко, Т. Проскуріна); загальнотеоретичні проблеми соціальної роботи з такою категорією населення відображено в роботах Б. Іванова, М. Лукашевич, Л. Тюпті; потреби та проблеми ВПО в різних країнах світу проаналізовано в працях Е. Ліндгрена. Що стосується соціально-педа-

гогічних досліджень проблем ВПО, то найбільший внесок зробили Н. Бочкор, О. Зеленько, Л. Ковальчук, Л. Третиннікова, І. Трубавіна.

Мета статті – на основі аналізу наукової літератури, нормативно-правових документів, результатів соціологічних досліджень, окреслити труднощі адаптації дітей та людей похилого віку ВПО. Методи дослідження: аналіз і синтез наукової літератури та нормативно-правових документів, узагальнення, класифікація (для з'ясування ключових понять дослідження), систематизація, групування (для концептуалізації основних положень дослідження), теоретичне узагальнення (для формулювання підсумкових положень та висновків).

Виклад основного матеріалу. Соціальна підтримка ВПО у світі почала розвиватися після Другої світової війни, і сьогодні регулюється таким міжнародним документом, як «Переміщені особи», ухваленим у 2012 р. Міжнародною федерацією соціальних працівників [1]. У документі йдеться мова про те, що робота з переміщеними особами повинна спрямовуватися на забезпечення стійкості, подолання залежності від гуманітарної допомоги, відновлення виробничого потенціалу, соціально-культурних та громадських структур, а також особистої та колективної спроможності активно сприяти національному та регіональному розвитку. Метою соціальної роботи, в таких випадках, є сприяння незалежності та розвитку громад, а не їх виживання. Відповідно, послуги для переміщених осіб повинні бути колективними та системними, а не фрагментарними, і надаватися у вигляді разових послуг [2].

За визначенням К. Лай та Б. Толіашвілі, переміщення зумовлює депривацію і соціальне виключення, посилює ризики насильства, порушує соціальну екологію людини та сприяє виникненню психологіч-

ної «пастки бідності» (пастки утриманства), і тому зумовлює потребу в допомозі з боку соціальних працівників [3].

Вимушений переїзд призводить до тяжких для вимушених мігрантів наслідків: розхитується фізичне і психічне здоров'я (поява фобій, енурезу в дітей, невротичних проявів у дорослих), загострюються хронічні захворювання. У багатьох ВПО з'являються симптоми стану посттравматичного стресу (підвищена агресивність, етнічна інтолерантність).

Звісно, більшість ВПО після переїзду потрапляють в середу, що не є для них абсолютно новою, і, здавалося б, процес звикання полегшується відсутністю таких проблем, як незнання мови, звичаїв, традицій, тим не менш, багато з них переживають серйозні соціально-психологічні труднощі в процесі адаптації, відчувають культурний шок, відчувають себе чужинцями в оточенні людей своєї національності.

Ще однією проблемою для вимушених мігрантів є криза соціальної ідентичності – різкі трансформації уявлень особистості про себе, і своє місце в системі життєвих відносин. Через кризу соціальної ідентичності пройшло практично все наше суспільство, але особливо болючим цей процес виявився для вимушених мігрантів. У деяких категорій вимушених мігрантів ідентичність трансформується настільки сильно, що перестає виконувати свої функції: інтегруючу – на рівні групи, і адаптивну – на рівні особистості.

Соціальні працівники як «посередники», повинні знайти стратегію соціально-психологічної та психолого-педагогічної допомоги, при якій можливо ослаблення або навіть зовсім зникнення бар'єру «свої» – «чужі». Для цього соціальний працівник повинен виростити особливу посередницьку культуру – культуру толерантності, що дозволяє ВПО та населенню України, яке не змінювало вимушено місце проживання, зрозуміти і прийняти один одного, а не сприймати появу ВПО як «навалу варварів». Відповідно до Декларації принципів толерантності, прийнятої ЮНЕСКО в 1995 році, толерантність визначається як цінність і норма громадянського суспільства, що виявляється в праві бути різними всіх індивідів громадянського суспільства; забезпечення стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами; повагу до різноманітності різних світових культур, цивілізацій і народів; готовності до порозуміння та співпраці з людьми, які відрізняються за зовнішністю, мовою, переконаннями і віруваннями [4, с. 25].

Міграція і супутній їй, в тій чи іншій мірі, дезадаптація і маргіналізація, накладають відбиток на процес розвитку особистості, створюють важкі стресові ситуації, породжують стан безвиході, виступають причиною невлаштованості, бездомності, бідності. Найбільш вразливими соціальними групами, в цьому світлі, є діти та люди похилого віку, це особлива вікова і соціальна категорія населення, що характеризується цілим спектром специфічних проблем.

Зміна соціального статусу і оточення, входження в нову етнокультурну середу, особиста і матеріальна невлаштованість, значимість тісних емоційних контактів з одночасним страхом відкидання, криза ідентичності – далеко не повний перелік цих проблем. Криза ідентичності зазвичай визначається як втрата почуття самого себе, як неможливість пристосуватися в зміненому суспільстві, як розрив між вимогами, що пред'являються новою ситуацією, і можливостями людини. Складнощі для вразливих верств ВПО починаються в ході пристосування до умов життя в новому соціокультурному середовищі, як діти, так,

і люди похилого віку, при вимушеному переселенні до нової місцевості починають усвідомлювати свою несхожість на місцеве населення і, по-друге, гостро відчувати свою непотрібність і самотність.

Наявність матеріальних і житлових проблем лише поглиблює перебіг кризи (дитина залишається без своєї дитячої кімнати, іграшок; люди похилого віку без улюблених книг, місць відпочинку, кола спілкування тощо). Криза ідентичності може спричинити такі зміни особистості, що людина втрачає цілісність, ідентичність, розсипається на шматочки. Хто я? Який я? Що я можу? Я інший? Відповіді на ці питання вразливим верствам ВПО стає надзвичайно важко. «Хто Я?!» – головне питання, що стоїть перед особистістю, яка залишила рідні місця так надовго, а 99% дітей вперше.

Особливо, як зазначають психологи, страждають діти віком від 3 до 15 років, оскільки діти до трьох років легко розлучаються з попереднім місцем проживання, а цілком доросла людина старше п'ятнадцяти років здатна сприйняти переїзд на нове місце більш раціонально, ніж у молодшому віці. Саме тому в ситуації різкої зміни комфортного середовища проживання, дитині віком від 3 до 15 років легко завдати психічної травми, що призводить до різних розладів емоційно-вольової сфери, що може спричинити суттєві психологічні зміни в їх поведінці. Однією з головних складностей для дітей вимушених переселенців стає психологічна, що виявляються в:

а) порушенні психоемоційного стану здоров'я (погіршення комунікативного спілкування з оточуючими; поява дратівливості, агресивності, тривожності, відсутності довіри до інших; поява відчуття самотності, ізоляваності та власної неповноцінності; втрата розуміння дорослих);

б) ускладненні процесу соціалізації та якості виховання (порушення шкільної дисципліни, поява проблем у навчанні), що призводить до ускладнення формування особистості [5].

Навчання в школі дітей ВПО висуває нові вимоги до організації не тільки навчальної, а й виховної роботи, оскільки такі діти одразу потрапляють до «групи ризику». В силу вікових, соціальних та психологічних особливостей діти ВПО більш повною мірою схильні до емоційного переживання ситуації соціальної нестабільності, несформованості вміння мобілізувати свої сили, наслідок – психологічна криза.

З порушенням психоемоційного стану дитини також пов'язана проблема ресоціалізації. При повній зміні місця проживання на перший план виходить питання інтеграції в нове середовище. Порушення комунікативної поведінки, кризовий стан та отримання психологічної травми, створюють додаткові бар'єри в успішній ресоціалізації та швидкої адаптації до нових умов [6].

Слідуючи цій логіці, І. Трубавіна виокремлює цілий спектр суто дитячих проблем ВПО: порушений емоційний розвиток унаслідок війни, через те, що діти стали безпосередніми свідками воєнних подій, учасниками вимушеної міграції: страхи, підвищений рівень стресу, агресія, злість, сум, невилпаканий біль, почуття незахищеності й безпорадності, тривога за майбутнє, страх перед змінами, очікування «поганого», низька самооцінка, почуття провини. Дітям важко висловити власну думку, себе. Спостерігаються гнів, конфлікти з місцевими дітьми, відчуженість та ізоляваність – переселені діти грають окремо від місцевих. Наслідком є депривація, деформація картини світу, проблеми навчання, різні страхи, травматичні сновидіння та порушення сну, психосоматичні

порушення, які з часом можуть перейти в стійкі порушення здоров'я за умови відсутності медичної та психологічної допомоги дітям [7].

Щодо людей похилого віку, то серед них значно менше бажання долучитись до життя громади та впливати на рішення стосовно її розвитку. В той же час, не слід забувати, що пенсіонерів серед ВПО в громаді – більшість, і ця більшість є досить пасивною, дуже складно допомогти адаптуватись людині до нових умов, якщо вона не хоче робити крок назустріч. Ця категорія ВПО відчуває самотність, і внаслідок цього – втрата необхідних і бажаних контактів, беззахисність перед оточенням, яке несе, як їм здається, загрозу їхньому благополуччю та здоров'ю. Часто хвороблива підвищена підозрілість самотності людини провокує спалахи гніву в близького оточення, це викликає конфлікти, та ще більш впливає на психологічний клімат в родині [8].

В умовах вимушеного переселення яскраво простежуються класифікація, розроблена В. Фраклом «життєві позиції» людей похилого віку, що впливають на соціально-психологічну адаптованість:

1. «Конструктивна» позиція, люди з таким орієнтуванням все життя були спокійними та задоволеними. Вони позитивно ставляться до життя, здатні змиритися зі смертю, яка наближається, активні та настроєні на надання допомоги іншим. Зі старості трагедії не роблять, шукають розваг і контактів із людьми.

2. «Залежна» позиція притаманна людям, які все життя не зовсім довіряли собі, були безвольними, пасивними. Старіючи, вони з ще більшим зусиллям шукають допомоги, визнання, не отримуючи його почувують себе нещасними.

3. «Захисна» ця позиція формується у людей з підвищеним механізмом до опору. Вони не прагнуть зближення з людьми, тримаються замкнено, відгороджуючись від людей. Старіння сприймають з обуренням.

4. Позиція «ворожості до світу». Такі люди звинувачують суспільство і оточуючих у всіх невдачах, які вони перетерпіли в житті. Вони підозрілі, агресивні, нікому не довіряють, відчувають відразу до старості.

5. Позиція «ворожості до себе і свого життя», яка виражається у зникненні зацікавленості та ініціативи, пасивності. Ці люди схильні до погіршення настрою і фаталізму, почувують себе самотніми. Своє життя вони вважають не вдалим, ставлення до смерті не травмуюче – як звільнення від існування [9, с. 56–66].

Цій верстві населення, в силу свої вікових особливостей та радянського мислення, простіше отримати державні виплати в Україні, і повернутись до окупованої території, ніж намагатись розпочати нове життя на території підконтрольній Україні.

Правозахисники зазначають, що соціальні права не обмежуються лише отриманням пенсій та соціальних виплат. До громадських приймалень УГСПЛ внутрішньо переміщені особи звертаються також щодо працевлаштування, професійної підготовки та освіти; житлового питання; медичної допомоги тощо.

Саме психічний стан людини, її психологічна налаштованість визначають можливості адаптації, здатності впоратися, вижити. Вимушеним мігрантам, вкрай необхідна соціально-психологічна допомога в подоланні кризових життєвих ситуацій та професійні консультації фахівців соціальної роботи.

Викладений матеріал дозволяє зробити наступні висновки. Діти та люди літнього віку є однією з найбільш вразливих категорій ВПО, в силу своїх вікових особливостей, розвитку психічних процесів, закоренілих ментальних стереотипів. Пошук адекватних шляхів, способів психолого-педагогічної допомоги цим верствам ВПО, в пристосуванні до життя в новому соціокультурному середовищі, повинно стати ключовою ланкою соціальної роботи з ними. Але, це вимагає ще більш ґрунтовного вивчення їх індивідуально особистісних особливостей, виявлення основних соціально-психологічних чинників, які перешкоджають успішній адаптації, цьому аспекту будуть присвячені наші подальші дослідження.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з виявленням та вивченням існуючих кращих українських практик громадських та міжнародних організацій, які здійснюють адаптацію внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя.

Список використаної літератури

1. Displaced Persons. URL: <http://ifsw.org/policies/displaced-persons>. (дата звернення 12.03.2021)
2. Первая психологическая помощь: руководство для работников на местах. Авт.-сост. L. Snider, M. van Ommeren, A. Schafer. Женева: ВОЗ, 2014. 76 с.
3. Lai K. Community-based Programme for War-affected Children: the Case of Georgia *Social Work and Social Policy in Transition*. 2010. Vol. 1, No. 2. P.92–118.
4. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.
5. Дети-переселенцы: как помочь адаптироваться. URL: <http://sunny7.ua/semja/children/deti-pereselentsy-kakpomoch-adaptirovatsya>. (дата звернення 16.03.2021)
6. Завацька Н.Є. Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі: монографія. Луганськ: Вид-во Східноукраїнського національного університету імені В. Даля, 2012. 320 с.
7. Трубавіна І.М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 8. С.434–446.
8. Голова Н.І. Забезпечення сприятливої адаптації осіб похилого віку до нових умов соціалізації. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2011. № 4. С.19–22.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогрессе, 1990. 367 с.

References

1. Displaced Persons (n.d.). ifsw.org. URL: <http://ifsw.org/policies/displaced-persons>.
2. Snider, L., van Ommeren, M., & Schafer, A. (2014). *Pervaya psikhologicheskaya pomoshch: rukovodstvo dlya rabotnikov na mestakh* [First psychological aid: guide for field workers]. VOZ. [in Russian].
3. Lai, K., & Toliashvili, B., (2010). Community-based Programme for War-affected Children: the Case of Georgia. *Social Work and Social Policy in Transition*, 1 (2), 92–118.
4. Molchanova, A.O. (2013). *Tolerantnist yak czinnisna osnova profesijnoyi diyalnosti pedagoga* [Tolerance as a value basis of professional activity of a teacher]. Institut pedagogichnoyi osviti i osvity doroslkh NAPN Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Deti-pereselency: kak pomoch adaptirovatsya [Immigrant children: how to help them adapt]. (n.d.). [sunny7.ua](http://sunny7.ua/semja/children/deti-pereselentsy-kakpomoch-adaptirovatsya). URL: <http://sunny7.ua/semja/children/deti-pereselentsy-kakpomoch-adaptirovatsya> [in Russian].
6. Zavačzka, N.Ye. (2012). *Socziokulturni ta psikhologichni aspekti adaptacziyi osobistosti v suchasnomu socziumi* [Sociocultural and psychological aspects of personality adaptation in modern society]. Vyd-vo Skhidnoukrayinskogo nacziionalnogo

- universitetu imeni V.Dalya. [in Ukrainian].
7. Trubavina, I.M. (2015). Problemi vnutrishno peremishhenikh osib v Ukrayini yak osnova soczialno-pedagogichnoyi roboti z nimi [Problems of internally displaced persons in Ukraine as a basis for socio-pedagogical work with them]. *Pedagogichni nauki: teoriya, istoriya, innovacijni tekhnologiyi* [Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies], 8, 434–446. [in Ukrainian].
  8. Golova, N.I. (2011). Zabezpechennya spriyatlivoyi adaptacziyi osib pokhilogo viku do novikh umov soczializacziyi [Ensuring favorable adaptation of the elderly to the new conditions of socialization]. *Zbirnik naukovikh prac Khmelniczkogo institutu soczialnikh tekhnologij Universitetu «Ukrayina»* [Collection of scientific works of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the University «Ukraine»], 4, 19–22. [in Ukrainian].
  9. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskakh smysla* [Man in search of meaning]. Progresse. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 29.03.2021 р.

Стаття прийнята до друку 02.04.2021 р.

Yurkiv Yaroslava

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Department of Social Pedagogy
Luhansk Taras Shevchenko National University, Starobilsk, Ukraine

Lukanov Dmytro

PhD Student
Luhansk Taras Shevchenko National University, Starobilsk, Ukraine

DIFFICULTIES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF VULNERABLE GROUPS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS TO NEW LIVING CONDITIONS

Abstract. The urgency of the problem raised for discussion by the authors of the article is caused by the difficulties of socio-psychological adaptation of vulnerable groups of internally displaced persons to new living conditions (including children and the elderly (elderly)). The purpose of the article is to outline the difficulties of adaptation of children and elderly IDPs on the basis of the analysis of scientific literature, normative-legal documents, results of sociological researches. Research methods used: analysis and synthesis of scientific literature and legal documents, generalization, classification (to clarify the key concepts of the study), systematization, grouping (to conceptualize the main provisions of the study), theoretical generalization (to formulate final provisions and conclusions). The results of the study were that it was found that in IDP children the greatest difficulties in adaptation are: impaired psycho-emotional health; complicating the process of socialization and the quality of education. Difficulties of adaptation of the elderly: social passivity of retirees, loss of necessary and desirable contacts, insecurity from the environment, as well as the threat to well-being and health, increased suspicion. It is the mental state and psychological attitude that determine the ability to adapt, the ability to cope, to survive. Forced migrants are in dire need of social and psychological assistance in overcoming life crises and professional advice from social workers. Prospects for further research are related to the identification and study of existing best Ukrainian practices of public and international organizations that adapt internally displaced persons to new living conditions.

Key words: social and psychological adaptation; internally displaced persons; forced migrants; children from families of forced migrants; retired migrants.